

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՆՎ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱՍԻՆ (1917—1920 ԹԹ.)

Հրապարակվող փաստաթղթերը արագցույժ են Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատմանը նախորդած տարիներին (1917—1920 թթ.) աշխատավորների սոցիալ-անահական ծանր վիճակը, պատմում նրանց նկատմամբ զործագրված բռնությունների և դաշնակցական իշխանությունների դեմ ռանվորների ու գյուղացիների մղած հեղափոխական պայքարի մասին, պարբեր, որը 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին պսակվեց հաղթանակով:

Փաստաթղթերը հայտնարկված են ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական արխիվի տարբեր ֆոնդերից և տպագրվում են առաջին անգամ՝ ժամանակագրական կարգով:

ՕԿՏՅԱՐԻՆԱ ԲԱՆԿՅԱՆ
ՋՈՒԼԻԵՏԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

1

ՆՐԵԱՆԻ «ԷԿՆՈՆՈՄԻԱ» ՍԱՎԱՌԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲՈՂՈՔԱԳԻՐԸ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԽԴՈՒԹՅԱՆԸ՝
ԻՐԵՆԵՂ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՈՂ ԲԱՐՈՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ¹

15 մայիսի 1917 թ., Օրևան

Մենք, «Էկոնոմիայի» ծառայողներս, հավաքվելով միաձայն խորհրդակցությամբ, կուգամք հետևյալ որոշումները հանձնելու ձերդ հարգող վարչությանը, խնդրելով, որ ձեր ուղարկությանը տրված անցանք մեր որոշումները:

Նկատելով ներկայիս տիրող կենսամթերքների անօրինակ թանկությունը և ձեր որոշած չոր ցամաք հացի չբավականացող ուժիկները, մեր ժողովը եկավ այն եղրակացության, որ այլևս ներկա սնունդատուությամբ չենք կարող ապրել:

Մեր ներքոհիշյալ ուժիկների ցուցակը ժողովը գտավ բավարար՝ արյուն քրահինք աշխատող բանվորի և աշխատավորի նիստ ու կացը քիչ թե շատ բավարարելու համար:

Կխնդրենք, որ դուք ալ մի որոշ եղրակացության հանդելով մեզ անհապաղ պատասխանեք:

2. Գ. Անհրաժեշտ համարելով ութ ժամվա բանվորական օրը, խնդրում ենք նախ մյուս քաղաքներին, մեր ընկերության մեջ էլ ստցնել ութ ժամվա բանվորական օր:

ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 10, թ. 1: Բնագիր:

¹ «Էկոնոմիա» ընկերությունը գոյություն է ուղարկել նաև բանվորների դեպուատների խորհրդին՝ իրենց բողոքագիրք քննարկելու և վերջնական որոշում կայացնելու մասին (տե՛ս նույն գործը):

² Հետևում է 23 ռանվորի անուն-ազգանուն:

Ներկանի «Լույս» տպարանի բանվորների վերջնագիրը տպարանի
տնօրենին՝ իրենց պահանջները բավարարելու մասին

17 մայիսի 1917 թ., Երևան

Նկատելով որ ապրելու պայմանները օրից-օր դժվարանում են և ապրելն անկարելի է դառնում, ստիպված ենք կարգ մը առաջարկներ անել Ձեզ-
ա) ավելացնել մեր ոռժիկների վրա 15 ուրլուց մինչև 35 ուրլի ստացողներուն՝ 50 տոկոս, 35 ուրլուց ավելի ստացողներուն՝ 40 տոկոս, իսկ 15-ից պակաս ստացողներուն՝ կրկնակի,

բ) մեր աշխատանքի պայմանաժամը պետք է լինի առնվազն 3 ամիս, և մինչև պայմանաժամը իրավունք չենք ունենար մեկն ու մեկին դուրս հանել, հակառակ պարադային 3 ամսվան վճարել են հետո քարոզ են դուրս հանել, իսկ եթե ծառայողը ուզենա դուրս գալ, պետք է 15 օր առաջ իմացնի Ձեզ, իսկ անհրաժեշտ դեպքերում ներկայացնելով փաստեր, կարող է անմիջապես հեռանալ,

գ) բանվորի կարիք դալու ժամանակ պետք է խորհրդակցեն մեր ընկերական խորհրդի հետ,

դ) քանի որ Ձեզ մոտ է [բանվորը] աշխատում, ամեն մեկ բանվորի հիվանդության և ձախողությունների պարադային պետք է [նա] հասաատի իր հիվանդությունը և դուք պետք է վճարեք ոռժիկը ամբողջովին, Մի բանվոր, ամհրաժեշտ գործերի համար, երբ որ մեր բոլոր բանվորական կազմը վկայում է գործի անհրաժեշտությունը, կարող է բացակայել և դուք պետք է մեկ ժամից մինչև 3 օր վճարեք ոռժիկը,

ե) ապարանի յուրաքանչյուր բաժնում աշխատող բանվորը միայն պարտավոր է իր քաժնում աշխատել և դործ եղած և չեղած ժամանակ, իսկ անհրաժեշտ դեպքերի համար պետք է համաձայնեք մեր ընկերական խորհրդի հետ և օրինական ժամերին և ժամերից դուրս աշխատության համար,

զ) տպարանի յուրաքանչյուր բաժնումունքի Ձեր պատվերները պետք է ձաարեք ամեն բաժնումունքի մեր ցույց աված ներկայացուցիչների հետ.

Ծանոթություն—գրաշարական բաժնումունքի ներկայացուցիչ—Լևոն

մեքենաների —»— —Արմեն

կազմատան —»— —Համբարձում

Ուրիշ անհրաժեշտ կարգադրությունների համար կիսսինք և կլսինք Ձեզ։
Ներկայացնելով մեր անհրաժեշտ պայմանները, առանց որոնց դործառության մենք անկարող ենք աշխատել, կխնդրենք, որ մեր առաջարկներին պատասխանել առավել մինչև ամսի 20-ին, իսկ պայմաններն իրենց գործությունն ունեն մայիսի 16-ից։

Ձեր խորհրդակցությունները կաարեցեք մեր ցույց տված վերոհիշյալ ամեն բաժնումունքի ներկայացուցիչների հետ։

«Լույս» տպարանի բոլոր աշխատողներ³

ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, №. 119, ց. 1, գ. 12, թ. 1։ Բնագիր։

³ Հետևում է 11 ստորագրություն։

3

Предписание заведующего Министерством внутренних дел новобаязетскому уездному комиссару о проведении карательных мер над жителями ряда селений, не признающими власти Национального совета и оказывающими вооруженное сопротивление

22 июня 1918 г., Ереван

По телеграфному сообщению начальника штаба корпуса жители окрестных Новобаязету деревень не признают власти Национального совета, скрывают массу дезертиров, не дают продовольствия войскам, убили двух зинворов, разоружили остальных и прочее⁴. Объявите населению, что губернский Национальный совет является высшей властью в губернии, распоряжениям которого все обязаны подчиняться. Примите меры к обнаружению и задержанию дезертиров, снабжению войск довольствием равно обнаружению виновных в убийстве и разоружении зинворов, прекратив дальнейшие беспорядки. Направить дело судебной власти, о результатах расследования донести. [Для] оказания Вам содействия обратитесь к начальникам войсковых частей.

Заведующий Министерством внутренних дел [Торосян]
ЦГИА Арм. ССР, ф. 201, оп. I, д. 15, л. 4. Копия.

4

Репорт коменданта Аштарака председателю Армянского национального совета о вооруженном сопротивлении жителей селения и нежелании их выдать дезертиров

11 июля 1918 г., Аштарак

Уже третий день организация мятежных вооруженных сил не проходит⁵. Сельчане не желают выдавать дезертиров самым организоваться⁶. Прошу прислать влиятельных людей в Аштарак и прилегающие районы для убеждения народа.

Комендант Аштарака Мамиконян

ЦГИА Арм. ССР, ф. 201, оп. I, д. 15, л. 35. Подлинник.

5

Жалоба помещика на крестьян селения Арбат Эчмиадзинского уезда, захвативших его земли и убравших с них урожай

10 сентября 1918 г., Ереван

В силу крайней необходимости управляющий мой принужден был покинуть селение Арбат. Ныне, по дошедшим до меня слухам, моими землями в количестве 92 сомара⁷, пользуются армяне и уже успели

⁴ Телеграмма начальника штаба опубликована («Բանբեր Հանրապետական արհիվանք», 1967, № 2, էջ 4—5).

⁵ Так в тексте.

⁶ Так в тексте. Вероятно: сами организовываются.

⁷ Один сомар равен 48 кг.

снять урожай пшеницы. Доводя об изложенном до вашего сведения, прошу Вас оградить право моей собственности и дать мне возможность снять урожай чалтыка⁸.

Документы, дающие мне право владения этими землями, могу предъявить по востребованию.

Ага хан Эриванский

Резолюция: препровождая настоящее прошение комиссару 1—го участка вверенного мне уезда, предлагаю расследовать это заявление на месте, кто именно пользуется землями просителя и с чьего распоряжения.

Сентября 13 дня. 1918 г.

Эриванский уездный комиссар Л. Амирханов

ЦГИА Арм.ССР, ф. 201, оп. I, д. 19, л. 9. Подлинник.

6

Телеграмма генерала Багдасарова начальнику дивизии о решении жителей селения Михайловка сопротивляться властям

10 января 1919 г.

Жители селения Михайловка решили с оружием сопротивляться власти. Четырнадцатого высылаю в этот район батальон и два орудия. Прошу командировать туда военного следователя.

10 января. Генерал Багдасаров⁹.

Помощник начальника отдела
капитан Тихонов

ЦГИА Арм. ССР, ф. 201, оп. I, д. 20, л. 6. Заверенная копия.

7

Телеграмма генерала Багдасарова начальнику дивизии о необходимости разоружения жителей селения Михайловка и наказания их при неповиновении властям

16 января 1919 г.

14 января выступил батальон I-го полка при 2-х орудиях под командой полковника Тимченко. Батальон составит гарнизон в районе Чамбарака. Туда же просил командировать следователя.

Если обнаружится, что михайловцы пропагандировали среди местного мусульманского населения неповиноваться правительству, оказывать вооруженное сопротивление, то приказано содействовать поимке виновных и преданию их в руки правосудия. Кроме того приказано обезоружить михайловцев, у коих по сведениям после первого разору-

⁸ Чалтык—необрушенное рисовое зерно с оболочкой и зародышем.

⁹ По приказанию военного министра телеграмма препровождена министру внутренних дел для сведения (там же, л. 6 об).

жения имеется еще до 300 винтовок. По маршруту полковник Тимченко сегодня 16 января должен прибыть с батальоном в Чамбарак. 16 января 1919 г. Генерал Багдасаров¹⁰.

Помощник начальника мобилизационного отдела
военного штаба Армении
капитан *Тихонов*

ЦГИА Арм. ССР, ф. 201, оп. I, д. 6, л. 5. Заверенная копия.

8

Հայաստանի հանրապետության խնամատարության մինիստրության
աշխատանքի բաժանմունքի գրությունը խնամատարության
և աշխատանքի նախարարին՝ Երևանի արհեստանոցների բանվորների
գործադուլ հայտարարելու որոշման մասին

20 հուլիսի 1919 թ., Երևան

Այս երկրորդ օրն է, որ մեր արհեստանոցներում բանվորությունը հաց չէ սաանում, որի պատճառով նա գործադուլ է հայտարարել և աշխատանքը դադարեցրել։ Մեր բոլոր բացատրություններն ապարդյուն մնացին բանվորության համար, որը դեռևս շարունակում է իր գործադուլը։ Դիմելով Ձեզ, խնդրում եմ Ձեր տնիջական միջնորդությունը կառավարությանը, և նրա միջոցով ամերիկյան կոմիտեին, որ նա զատի բանվորությունը պաշտոնեություններից և ալյուր մատակարարի նոցա շոտով, որ նորա հաց սաանան և իրենց աշխատանքները առաջ աանեն, վերականգնելով նորմալ կյանքը գործարաններում։ Հակառակ պարագայում մենք, ինչպես և պետական մի քանի հիմնարկություններ, որոնք կապված են մեր գործարանների հետ զանազան պատվերներով, տուժում են[ք] ստեղծված պայմանների շնորհիվ։

Վերոգրյալի մասին հարտնելով Ձեզ և ի նկատի ունենալ[ով] դործի լրջությունը, խնդրում եմ ամենակարճ ժամանակում վերջնական եզրակացության գալ այս խնդրի նկատմամբ, որովհետև ամեն մի օրվա ուշացնելը յուր հետ բերում է նոր-նոր բարդություններ և դժվար կացություն ստեղծում պետական շահերի նկատմամբ։ Հարկավոր դեպքում կներկայացվի մեր բանվորության ցուցակը։

ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ՝

ԳՈՐԾԱՎԱՐ՝¹¹

ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ—Հաց կտրվի մինչև օգոստոսի 1-ը, որից հետո ամեն մեկը պիտի քաղաքից ստանա համաձայն կանոնների¹²։

ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, ց. 35, գ. 35, թ. 33, Բնագիր։

¹⁰ По приказанию военного министра телеграмма препровождена министру внутренних дел для сведения (там же, л. 5 об).¹

¹¹ Ստորագրություններն անընթեռնելի են։

¹² Ստորագրությունն անընթեռնելի է։

9

«Ժողովուրդ»¹³ թերթի խմբագրության գրությունը սոցիալապետական կուսակցության թերթի գրադարձների գործադրվի մասին

10 մայիսի 1920 թ., Երևան

Մարիսի 3—5-ին «Ժողովուրդի» գրաշարները գործադրել են արել առանց հարգելի պատճառի և առանց լուր տալու նախօրոք խմբագրության և Ձեզ, որով նրանք խախտել են մեր և նրանց միջև կնքված պայմանագրի 2-րդ և 5-րդ կետերը։ Ուստի, խմբագրությունն հրաժարվում է վճարել նրանց մայիսի 4-ի և 5-ի աշխատավարձը և, բացի դրանից, ամեն օրվա համար համաձայն նույն պայմանագրի, տուգանք է վերցվում 1000-ական ռուբլի:

Խմբագիր՝

Ի. տ. քարառուղարի¹⁴

ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 125, թ. 15: Բնագիր:

10

Разговор по прямому проводу члена парламента и секретаря председателя Совета Министров дашнакского правительства о брожении в войсковых частях и среди населения

19 мая 1920 г.

Торосян—Министр-председатель просит сообщить положение в районе, так как вчера получили от Вас две телеграммы, противоречащие друг другу. Утренняя телеграмма гласит о восстановлении полного порядка и аресте шамшадинских главарей. Вечером же получена от Вас телеграмма, шифрованная без числа, в которой Вы просите присылку вещей¹⁵, Вам известных, ввиду осложнений. Прошу сообщить, какая телеграмма подана раньше.

Манасян—Я сообщу Вам обстановку. Вам известно, что Дилижанский уезд соприкасается непосредственно с Азербайджаном. Пограничной стражи у нас не было. Милиция находится в печальном положении. Лица, стоящие во главе, не пользуются доверием населения, не имеют никакого влияния на население, за ними нет никакой силы. Партийная организация ниже всякой критики. Руководители не местные, не имеют влияния и заняты интригами. Войсковые части обставлены¹⁶ очень плохо. Хатисов¹⁷ заявил в присутствии офицеров, что из всех частей, кото-

¹³ «Ժողովուրդ» — քաղաքական, հասարակական և գրական թերթի Օրդան հայ ժողովրդական կուսակցության Հրատարակվել է Երևանում 1918—1920 թվականներին:

¹⁴ Ստորագրություններն անընթեռնելի են:

¹⁵ Так в тексте. Вероятно: оружия войсковой части.

¹⁶ Так в тексте. Вероятно: вооружены и обмундированы.

¹⁷ Очевидно, речь идет о пребывании Хатисова в войсковых частях до 5 мая, т. е. до дня освобождения его от обязанностей министра-председателя.

рые он видел, хуже всех одет 6-ой полк. Присылают партиями лиц без медицинского освидетельствования. Естественно, что в этой голодной, необутой толпе возникает недисциплинированность, что служит материалом для злонамеренных лиц. Офицерство ниже всякой критики. Командир и его помощник — оба русские, не знающие русского¹⁸ языка, хотя очень приличные люди. Первые дни я не мог выехать в уезд и всецело был занят полком. Агитаторы же, снабженные азербайджанскими деньгами, рассеялись по пограничным селам, обманывая народ, что прибыли русские войска для занятия Армении. Азербайджан открыл свои границы. Цены на продукты сразу пали, чеки не берут и сразу у населения пограничных сел оказалось большое количество советских бон, т. е. граница открыта. Всякий крестьянин из пограничных сел свободно отправляется в Казах и своими глазами видит, что там стоят русские части. Много ли мало ли — трудно сказать. Некоторые считают десятки тысяч, некоторые — несколько сот. С этими русскими наши крестьяне вступают в беседу и в конце концов у них получается одно впечатление, что Россия возвращается на Кавказ под именем большевиков и что с ними армяне не должны воевать и как обыкновенно бывает не ждут прихода русских, а сами приглашают их. Это общение с Казахом, разговоры с русскими, общие азербайджанские деньги, которые тратятся на агитацию и подкупы, удешевление хлеба и других продуктов, с другой стороны, отсутствие надежной войсковой части и сильной милиции, а также отсутствие крепкой партийной организации создают непреодолимую трудность; потому для Вас должно быть понятно, что, ликвидируя это движение в одном уголке, нужно ожидать начала его в другом. Я боюсь Азербайджана; пользуясь услугами самозванных делегатов армянских сел, он может ввести свои войска под видом русских или вместе с русскими в наши районы, тем более опять повторяется то, что наши границы совершенно открыты. Этим объясняется моя телеграмма. Я вновь настаиваю на этом. Вы можете взять отсюда 6-ой полк, взамен дайте нам хотя бы 300 человек надежной силы: из резерва милиции 200 человек и 100 или 200 человек конной милиции сасунцев, иначе мое присутствие здесь совершенно лишнее. Надо иметь в виду, что когда приехал Калашян, я принужден был 25 конных и 50 пеших резерва милиции послать в Баязет. Шахмурадова с деньгами до сих пор нет. Начальник артиллерийского склада запретил выдавать по моим приказаниям винтовки и патроны из склада. Вот вся обстановка, понятная теперь для Вас.

...Манасян — До сего времени я не получил никаких указаний, какой тактики нужно держаться по отношению к грузинским войсковым частям на нашей границе. Идет война, для чего — мы не знаем и как относиться к этому тоже не знаю. Очень прошу сегодня вечером дать мне обстоятельный ответ. Сейчас получил телеграмму командира № 0317, где сообщается, что военный не находит возможности удовлетворить мою просьбу; такой ответ объясняю только непониманием

¹⁸ Так в тексте. Очевидно: армянского.

обстановки, т. к. вспышки в стране легче ликвидировать и изолировать, а тут соприкасается с Азербайджаном. Может быть, через 20—30 дней население поймет это, но уже будет поздно. Больше ничего. Жду ваших указаний и распоряжений.

Торосян — Честь имею откланяться.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, оп. 1, д. 571, л. 4 и об. Копия.

II

Разговор по прямому проводу члена парламента и секретаря председателя Совета Министров дашнакского правительства о брожении населения и в войсковых частях, о подавлении Маиского восстания в Новобаязете

20 мая 1920 г.

Торосян — Вчера телеграфировано в Александрополь губернатору Каро Сасуни, чтобы он немедленно выслал в распоряжении Манасяна 200 конных милиционеров. Ему же будут посланы дилижанские милиционеры по окончании беспорядков в Н.-Баязете. Военмин вчера выехал в Новобаязет. Подкрепления из Эривани посылаются к Новобаязету. В Сарыкамыше, Карсе, Александрополе и Эривани совершенно спокойно и полный порядок. Министр-председатель просит сообщить положение в Казахе после 3-х часов дня 19 мая. До этого часа о положении подробно сообщил Манасян. Если просите какие-либо инструкции, скажите, я сейчас доложу министру-председателю и принесу ответ. Ответьте.

Акопян — После 3-х часов 14 мая в районе Казаха, Шамшадина ничего существенного не произошло.

Вчера Манасян с маленьким отрядом выехал в Узунталу, далее в Конкедский район. Сведений от него еще не получено. Идет среди населения и войсковых частей брожение, которое легко может отразиться на нормальной жизни уезда. Частичные аресты продолжаются. В Дилижане, Каравансараяе, так и в районе бороться против массового настроения населения имеющимися силами не в состоянии. Прошу распоряжения начальника новобаязетского отряда о командировании в Дилижан кроме конницы уездного комиссара, также конницы Арсена. Грузино-азербайджанская война продолжается. Прошу указаний, каковы должны быть наши отношения и вообще политика, также прошу от имени Манасяна и других членов парламента, также местных товарищей ускорить посылку надежных войсковых частей. Говорили ли вчера с Каравансараяем?

Торосян — Относительно тактики в грузино-азербайджанской войне Манасяну сообщено вчера ночью шифром. Получили или нет?

Акопян — Не получил.

Торосян — Сейчас пойду в канцелярию и срочно повторю. Вчера в 3 часа дня говорил с Манасяном в Каравансараяе. После этого не говорил. Больше ничего.

Акопян — Что нового?

Торосян— Сейчас получили известия, что правительственные войска вступили в Новобаязет. Подробности только принимаются. Пока больше ничего.

До свидания.

ЦГИА Арм.ССР, ф. 200, оп. 1, л. 571, л. 5 и об. Копия.

12

Հայաստանի նսնհապետության միհիսարսւրսն աշխատանքի բաժանմունքի շինարարական մասի բաժնի վարիչի գրությունը բաժանմունքի կառավարչին՝ «Մասիս» ստաղճագործարանի և փականագործարանի վարպետների գործադուլի մասին

28 հունիսի 1920 թ., Երևան

«Մասիս» ստաղճագործարանի և փականագործարանի վարպետները, այսօր սոսակոտյան, առանց մեզ նոխագգուշացնելու և ներկայացնելու մեղ իրենց պահանջները, ինքնագլուխ հայարարել են գործադուլ և հեռացել են արհեստանոցներից:

Միությունների միության¹⁹ նախագահ պ. Սարգիս Սարգսյանը անցնելով գրասենյակ հայտնեց, որ այդ գործադուլի մասին ոչ ոք անհեկոթյուն չու- նի. միայն նա ժամագիր է եղել արհեստանոցներումս զրուցելու բանվորու- թյան ինչ-ինչ խնդիրների մասին: Երբ այդ բոլորը իմացավ, դսրմանք հայա- նեց, որ նոքա առանց իր և վարչության գիտության ինքնագլուխ գործադուլ են հայտարարել, նախապես շտեղեկացնելով իրեն:

Հայտնելով այդ բոլորը, ինդրում եմ մանրամասնորեն այդպիսի տնօրի- նական քայլերի համար հայտնել ի գիտություն Արարատյան պ. նահանգա- պետին միջոցներ ձեռք առնելու ալղպիսի հակաօրինական և սանձարձակ երևույթներին վերջ տալու:

Սրան կից ներկայացնում եմ «Մասիս» ստաղճագործարանի և փակա- նագործարանի գործադուլ արած վարպետների ցուցակը²⁰:

Շինարարական մասի վարիչ՝

Գործավար²¹:

ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 123, թ. 87: Բնագիր:

¹⁹ Խոսքը վերաբերվում է արհմիութենական կազմակերպություններին:

²⁰ Հետևում է 17 րանվորի անուն-ազգանուն:

²¹ Ստորագրություններն անընթեռնելի են: